
ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST ЎТМИШГА НАЗАР

Кариева Нигора Анваровна,
ЎзР ФА Тарих институти таянч докторанти

ХІХ ИККИНЧИ ЯРМИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ГЕОГРАФИЯ ФАНИНИНГ ТАРАҚҚИЁТИДА П.П.СЕМЁНОВ-ТЯНШАНСКИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ АҲАМИЯТИ

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-2-16>

АННОТАЦИЯ

Мақолада машҳур географ П.П.Семёнов-Тяншанскийнинг география фанининг тараққиётига қўшган ҳиссаси ёритилади. Муаллиф томонидан Марказий Осиё географиясини тадқиқ этишда, минтақада рус тадқиқотчилари томонидан олиб борилган изланишларда П.П.Семёнов-Тяншанский илмий фаолиятининг аҳамияти қайд этилган. Бундан ташқари мақолада XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб география фанидаги янги ўзгаришлар таҳлил этилган.

Калиг сўзлар: География фани, Россия императорлиги география жамияти, орография, "Ершунослик", геология, иқлимшунослик, метеорология, геодезия, геоботаника, картография, статистика.

Кариева Нигора Анваровна,
Базовый докторант Институт Истории АН РУз

ВКЛАД В РАЗВИТИЕ НАУКИ ГЕОГРАФИИ ВЫДАЮЩЕГОСЯ ГЕОГРАФА П.П.СЕМЁНОВА-ТЯНЬ-ШАНЬСКОГО

АННОТАЦИЯ

В статье освещается вклад в развитие науки географии выдающегося географа П.П.Семёнова-Тянь-Шаньского. Автор отмечает научное значение в изучении географии Центральной Азии и в исследованиях русских учёных, проведённых в регионе. Кроме этого в статье даётся анализ новшеств и изменений в географической науке во второй половине XIX века.

Ключевые слова: Географическая наука, Императорское русское географическое общество, орография, "Землеведение", геология, климатология, метеорология, геодезия, геоботаника, картография, статистика.

Karieva Nigora,
Republic of Uzbekistan Academy
of sciences Institute of History

THE CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE SCIENCE OF GEOGRAPHY OF THE OUTSTANDING GEOGRAPHER P. SEMENOV-TIEN-SHAN

The article highlights the contribution to the development of the science of geography of the outstanding geographer P. Semenov-Tien-Shan. The author notes the scientific importance in studying the geography of Central Asia and in the studies of Russian scientists conducted in the region. In addition, the article provides an analysis of innovations and changes in geographical science in the second half of the XIX century.

Key words: Geographical science, Imperial Russian Geographical Society, orography, "Geography", geology, climatology, meteorology, geodesy, geobotany, cartography, statistics.

Пётр Петрович Семёнов-Тян-Шанский (1827-1914й.) - Россия Фанлар Академиясининг академиги, машхур географ олим. Россияда география фанининг ривожланишига катта ҳисса қўшган етук олимлардан бири ҳисобланади. Ўз даврда П.П.Семёнов-Тяншанскийга замондошлари томонидан "Ҳар томонлама етук олим, ажойиб ташкилотчи ва замонавий географиянинг отаси" дея юқори баҳо берилган [1:483]. Машхур географ саёҳатчи Г.Е.Грум-Гржимайло П.П.Семёновнинг шаҳси ҳақида: "П.П.Семёнов дунё олимлари биринчи қаторига киришига сабаб фақат унинг буюк кашфиётларида бўлмаган. У ўз географик экспедицияларини ўз изланишларини янги услубда олиб борди" [2:10]. У бир вақтнинг ўзида ҳам географ, ҳам геолог, ҳам ботаник, ҳам зоолог бўлган. Бу эса унга Марказий Тяншан тоғларини орографик, гидрографик хусусиятлари тадқиқ этишда юқори натижаларга эришишида катта аҳамият касб этган" [2:10].

П.П.Семёнов-Тяншанский 1842-1845 йилларда Петербургдаги ҳарбий мактабда ўқиган. 1845 йилда у Петербург университетига таҳсил олишни бошлаган. 1851 йилда ботаника фани бўйича магистрлик диссертациясини ёқлаган. 1863-1855 йилларда Берлин университетига тингловчи сифатида ўқишни давом эттирган.

1845 йилда у Петербург университетига таҳсил олган. 1851 йилда ботаника фани бўйича магистрлик диссертациясини ёқлаган. 1863-1855 йилларда Берлин университетига тингловчи сифатида ўқишни давом эттирган, Германия, Швейцария ва Италия ҳудудларига саёҳат қилган. 1856-1858 йилларда Олтой, Еттисув, Олатоғ, Иссиқ кўл ҳудудларида бўлган. Биринчилардан бўлиб Марказий Тяншан тоғларининг Хон-тангри чўққисига кўтарилиб, у ердаги музликларни кашф этган. 1858 йилда деҳқончилик бўйича комиссия таркибида муҳаррир бўлиб ишлаган. 1864 йилда Марказий Статистик бошқармасининг директори, 1875 йилда Статистик Кенгаш раиси лавозимларида фаолият олиб борган. 1882 йилда сенат, 1873 йилдан Россия Фанлар Академиясининг аъзоси этиб сайланган. П.П.Семёновнинг илмий фаолияти асосан Россия императорлигининг географик жамияти билан боғлиқ. 1849 йилда у жамиятнинг аъзоси, 1850 йилда физикавий география бўлими бошлигининг ўринбосари, 1872 йилда бўлим бошлиғи, 1873 йилдан бошлаб 40 йил давомида вице-раис бўлиб иш олиб борган. Россия императорлигининг географик жамияти вице-раис лавозимида иш бошлаган даврдан бошлаб Семёнов Ўрта Осиёга юборилган аксарият экспедицияларни ташкил этишда фаол ташаббус кўрсатган. Унинг муҳаррирлиги остида Россия империяси географияси, хусусан Ўрта Осиё географиясига оид кўпдан-кўп илмий нашрлар чоп этилди. П.П.Семёнов-Тяншанскийнинг илмий экспедициялари натижасида Ўрта Осиёнинг орографияси тадқиқ этила бошлади.

1856 йилнинг баҳоринда машхур географ П.П.Семёнов [1:483] Марказий Осиё ҳудудига илк бор саёҳат қилди. Тянь Шан тоғларига амалга оширган унинг саёҳати

географияни ўрганишда катта илмий аҳамиятга эга бўлди ва бошқа Россия географларининг илмий экспедицияларига йўл очиб берди.

У Тяньшан тоғларининг хусусиятлари, геологик ҳолати ва таркиби чуқур ўрганган ҳолда, тоғ жисмларининг 1000 дан ортиғи йиғди. Бундан ташқари, П.П.Семёнов машҳур немис олими Александр Гумбольдт томонидан ушбу тоғларнинг вулқонсимон характерга эгалити ҳақидаги билдирган назариясини инкор этди [3:22]. Ўзининг Ўрта Осиё худудига қилган саёҳати борасида у шундай деган: "Менинг биринчи мақсадим амалга ошди - мен 200 верст йўлни босиб ўтиб, Тяньшаннинг илк бор асл чиройини кўра олдим..." [4:181-182]

Гумбольдт 1841 йилда нашр этилган ўз асарда ўрта асрга оид Хитой манбаларига таянган ҳолда Марказий Осиё географиясига оид 1888 йилда Семёнов Ашхобод, Чоржўй, Бухоро, Самарқанд, Жиззах ва Тошкентга саёҳат қилди. Марказий Осиёнинг турли худудлари билан танишар экан, у ўз асарларида ўлканинг табиати ва иқтисодий тараққиёти бўйича муҳим хулосаларни билдирди.

Пётр Петрович Семёнов Ўрта Осиёга амалга оширилган кўплаб экспедицияларни ташкил этишда жонбозлик кўрсатган, географияга оид юзлаб мақола, бир қанча йирик илмий асарларни нашр эттирган. 1853йилда у машҳур географ Карл Риттер ҳузурига Берлинга бориб унинг маърузаларини эшитган, Риттернинг ўзи эса П.П.Семёнов-Тяньшанскийни ўз шогирди сифатида қабул қилган. 1856 йилда немис тилини яхши эгаллаган Риттернинг "Землеведения Азии (Осиё ершунослиги)" илмий асарини кенгайтирилган ҳолатда таҳрир қилиб нашрдан чиқарган. Асарда Ўрта Осиё, ҳусусан Ўзбекистон худудининг табиий шароити бўйича кўплаб маълумотлар берилган. Унинг айтишича 1850 йилларда у Берлинда таҳсил олиб юрган пайтларда Сибирь орқали Тяньшан тоғларини кашф этиш гоёясини Карл Риттер ва Александр Гумбольдтга маълум қилган, бироқ ёши улғайиб қолган Гумбольдт бу гоёя бироз шубҳа билан қараган экан[5:132].

П.П.Семёновнинг яна бири йирик илмий асари 3 жилдан иборат 1895-1896 йилларда нашрдан чиққан "История полувековой деятельности императорского Русского географического общества 1845-1895 (Рус императорлиги географик жамиятининг ярим асрли тарихи)" [2:10] бўлиб, унинг катта қисми Ўрта Осиё, ҳусусан Ўзбекистон худудининг географиясига бағишланган. Илмий асарнинг 1 жилди 23 бобдан иборат, 9,18 боблари Ўрта Осиёдаги географик изланишлар ва тадқиқотларга бағишланган.

Асарнинг 9 "Осиёнинг ички географияси бўйича олиб борилган тадқиқотлар ва ишлар" деб аталади. Ўрта Осиёнинг географик харитасини яратилишига доир Семёнов кўйидаги фикрларни билдирган: "География йўналишидаги дастлабки ҳаракат Осиёнинг батафсил харитасини тузиш ва нашр қилишдан бошланиши лозим эди. Бунинг учун Голубкин [5:11] 2000 рубль миқдорида маблағ ажратган. Бу масалани ҳал қилиш мақсадида 1849 йилдаги Географик жамиятнинг вице-президенти Германиянинг Веймар географик институтининг директори доктор Фрорипга мурожаат қилган. 1850 йилларда жамият Фрорипга Россия тадқиқотчиларининг ўша давр Осиё хариташунослигининг билимдонлари А.П.Болотов ва Я.В.Ханиковнинг хариталарини тақдим этган. Бироқ маҳсус кенгаш ушбу хариталарда бир қанча камчиликлар борлигини аниқлаган. Энг асосий камчилик харита Осиёнинг тўлиқ худудини қамраб олмаганлигида деб топилди" [5:88].

Асарнинг 18 асарида 1856 йилдан 1870 йилларга Роосия императорлиги географик жамияти аъзолаи томонидан Марказий Осиё худудига амалга оширилган илмий экспедициялар тавсифланган.

Семёновнинг маълумот беришича XIX асрнинг 50-йилларида немис олими Риттернинг Ўрта Осиё географиясига оид 1000 бетли энциклопедик асарини таржима қилиш ва нашр этиш учун Россия географик жамиятининг ўша пайтда "на кучи, на имконияти ва на пули" бўлмаган.

П.П. Семёнов-Тяншанский ўз асарининг Марказий Осиё географиясига оид қисмида ушбу ҳудудда дастлабки изланишлар тарихини батафсил ёритар экан, минтақани табиий шароитларини чуқур ўрганиш бўйича илгор ташаббускорларидан бири Я.В.Хаников бўлганлигини алоҳида қайд этиб ўтган. Маълумки, Я.В.Хаников Россия императорлиги географик жамиятининг илмий котиби бўлган. 1850 йилда у А.П.Болотов билан биргаликда Ўрта Осиёнинг шимолий-ғарбий қисми харитасини яратган. Мазкур харитани у 4 қисмга ажратган:

1. Орол денгизи ва Хива хонлиги;
2. Иссиқ кўл ва унинг атрофи;
3. Шимолий Эрон;
4. Каспий денгизи;

Илмий асарнинг кириш қисмида Семёнов география фанига изоҳ берад экан, шундай фикрларни билдирган: "Жамият ташкил этаётган даврга келиб география фани "география" тушунчасига кирувчи фақатгина ер юзасини ўрганувчи фанни тасаввур қиладиган тор доирадан иборат эмас эди. XIX асрнинг уюк географи Карл Риттер шуни яхши тушунган ҳолда "Ершунослик (Erdkunde)" деб номланган ўз асарида Ер шарига алоқадор барча тушунчаларни киритган ҳолда ушбу иборага янада кенг маъно берган...

Жамият ташаббускорлари "география" борасида ҳеч қачон академик баҳсларга берилмаган, бироқ "Ершунослик" борасида ўзининг муайян қарашларига эга бўлган. Кенг фаолият жараёнида Жамият бир неча бўлимларга ажралиб кетган. Биринчи бўлим математик география ва картография, иккинчи бўлим физикавий география, учинчи бўлим - этнография, антропология ва тарихий география, тўртинчиси - статистика ва сиёсий география. Агар математик география ва картография, физикавий география фақатгина Ер сатҳи бўйича барча билимларни ўз ичига олган бўлса, учинчи ва тўртинчи бўлим Ер юзида яшовчи одамлар ва уларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган билимлар ўрганилади" [5:17-18]. Бундай қараш XIX асрнинг 90-йилларига келиб география фани аввалги даврларга нисбатан анча тараққий этганлигидан далолат беради. Ушбу давргача география соҳасидаги барча тадқиқотлар умумий мажмуавий характерга эга бўлган бўлса, айтиш мумкин даврга келиб улар муайян ихтисосликлар - география, геология, геодезия, геоботаника, иқлимшунослик, гидрография каби соҳаларга ажралган ҳолда олиб борилди. Албатта бу борада П.П.Семёнов-Тяншанскийнинг фаолиятининг аҳамияти беқиёс.

Маълумки, бу даврга география фанини чуқур ўрганишда бир вақтнинг ўзида хариташунослар, геологлар, математиклар, физиклар, химиклар, астрономлар, тупроқшунослар, ботаниклар, биологлар мажмуавий ҳолда иш олиб борган. Географиянинг "Ершунослик" бўлими Ер шарининг шакли, хариталарининг яратилиши билан боғлиқ. Бу соҳани ўрганишда бевосита астрономлар, геодезиячилар, топографлар катта ҳисса қўшган. П.П.Семёнов-Тяншанскийнинг фикрига кўра, Ершунослик соҳаси аввалом бор ер сатҳининг аниқ географик харитасини тузиш билан ўрганилади, харитани яратиш эса бу бўлимнинг фақатгина бирламчи соҳаси. Ушбу соҳадаги тадқиқотлар ер сатҳининг рельефи -

кўринишини аниқлаш билан олиб борилади. Ер сатҳидаги баландликларни тригонометрик ва барометрик аниқлаш - орография деб аталади. Орография фани ўз навбатида ер қатламларининг таркиби, уларнинг тузилишидан иборат. Қатламларнинг тузилиши, тоғ жисмларини хусусиятлари, ер тектоникаси ва унинг ўзгариб бориши тарихини ўрганишни ўз ичига олади. Бироқ, ер сатҳи қатти ер қатлаמידан ташқари унинг хусусиятга қатта таъсир кўрсатадиган океанлар, денгизлар, дарёлар, сув ҳавзаларидан иборат. Ершуносликнинг ушбу соҳалари - гидрология ва гидрография деб аталади ва Ер юзасидаги сув ҳавзалари, уларнинг турли оқимлари, хусусиятларини ўрганиш ҳам ершунослик фанининг муҳим соҳаларидан бири ҳисобланади [5:18].

География фанининг физикавий география бўлими борасида П.П.Семёнов-Тяншанский: "Ернинг қаттиқ ва суяқ қатламининг атрофи ернинг интеграл таркибидан иборат энгил ҳаво қатлами - "атмосфера" ўраб туради. Атмосферада эса қуёшнинг ерга нисбатан жойлашуви, ундан тарқаладиган нурлар, ҳаво таркиби, ҳаво намлиги, электрик ва магнетик ҳодисалар билан боғлиқ қатор мукамал физикавий ўзгаришлар рўй бериб туради. Бундай ҳолатлар саёрадаги ҳар бир мамлакатнинг иқлимига бевосита таъсир кўрсатади. Ердаги иқлим, унинг хусусиятларини ўрганиш - иқлимшунослик ва метеорология деб аталади. Ушбу соҳалар физикавий географиянинг асосий соҳалари ҳисобланади" [5:18].

Шуни таъкидлаш лозимки, XIX асрнинг охирига келиб география фанининг ботаник география ва зоогеография фани каби соҳалари ҳам муҳим аҳамият касб эта бошлаган. Семёновнинг "История полувековой деятельности императорского Русского географического Общества 1845-1895" асарида ушбу соҳалардаги маълумотлар ҳам ўрин олган. "Ер юзасидаги ўсимлик ва ҳайвонот оламида минтақалар иқлими акс этади. Ушбу соҳалар ершуносликнинг муҳим қисмларидан бўлиб, улар фито ва зоогеография номи билан маълум [5:18].

П.П.Семёнов-Тяншанскийнинг таъкидлашича, Ер сайёрасининг эгаси - одамзотдир. Ердаги одамларнинг ирқлари, уларнинг физикавий ва антропологик хусусиятлари, минтақаларнинг табиатига бевосита боғлиқ шу муносабат билан антропология, этнография, лингвистика фанлари географиянинг муҳим соҳаларидан бири ҳисобланади [5:19]. Бундан ташқари, унинг фикрича турли давлатлар ва халқларнинг замонавий сиёсий ҳолати, иқтисодий ва ҳўжалик тузуми, тарихи бевосита уларнинг табиий хусусиятлари билан боғлиқ. Шундан келиб чиққан ҳолда, демография, сиёсий ва тарихий география деб ном олган ушбу соҳаларни ўрганиш ҳам ершунослик фанининг муҳим қисмларидан бири ҳисобланади [5:20].

1896 йилда нашрдан чиққан асарнинг иккинчи қисми рус географларининг XIX асрнинг охириги чорагига оид тадқиқотлари, Россия императорлиги таркиби, стратегиясида рўй берган ўзгаришларнинг батафсил ёритилишига бағишланган. Асарнинг 25, 30, 31, 32 боблари Ўрта Осиёда олиб борилган географик тадқиқотларни ўз ичига олган. 25 бобда 1871-1885 йилларда машҳур саёҳатчи-географ Н.М.Пржевальскийнинг Ўрта Осиё ҳудудида олиб борган экспедициялари тавсифланган. Асарнинг ушбу қисми билан танишар эканмиз Н.Пржевальский географик тадқиқотларига асосий туртки - Ўрта Осиё ҳудуди орқали Россия империяси учун геостратетик аҳамиятга эга бўлган ҳисобланган Хитойга "йўл" очиш, мамлакатнинг табиий, ижтимоий-иқтисодий ҳолати бўйича маълумот йиғиш бўлганлигини кўриш мумкин [5:513].

"История полувековой деятельности императорского Русского географического Общества 1845-1895" асарининг 30 бобида Туркистон, хусусан шимолий Тяншан, Хотангри тоғлари худудига Географик жамият томонидан уюштирилган экспедициялар, уларда фаол иштирок этган А.А.Шепелев, Каульбарс, А.Э.Регель, А.П.Федченко каби ўша даврнин етук географлари фаолияти бўйича тафсилотлар қайд этилган. Асарнинг 31 боби Трукистон генерал губернаторлари К.П. ф.Кауфман, М.Г. Черняевларнинг хомийлиги ва ташаббуслари билан амалга оширилган Қўқон хонлиги, хусусан Фарғона водийси, Сирдарё худудидида олиб борилган географик изланишлар бўйича маълумотлар келтирилган. Ушбу асарнинг 32 боби эса XIX асрнинг охириги чорагида Орол денгизи, Орол-Каспий оралигидаги худуд, Амударё худудларида олиб борилган янги географик тадқиқотларга бағишланган.

П.П.Семёнов-Тяншанскийнинг "История полувековой деятельности императорского Русского географического Общества 1845-1895" асарининг 3 қисми 1896 йилда Санкт-Петербургда нашрдан чиққан. Асарнинг 40, 41, 42 боблари XIX асрнинг охириги 10 йиллигида Рус географлари томонидан Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги, Тяншан тоғлари худудидида олиб борилган янги тадқиқотлар тафсилоти ўз ичига олган.

П.П.Семёнов-Тяншанскийнинг 3 жилддан "История полувековой деятельности императорского Русского географического Общества 1845-1895" асари ўз даврида география фанига бағишланган энг йирик ва долзарб илмий асар ҳисобланган. Ушбу асар Россия императорлигининг географик жамиятининг XIX асрнинг иккинчи ярмидаги 50 йиллик фаолияти натижасида география фани тараққий этганлигидан далолат беради. Маълумки, жамиятнинг тадқиқот объекти фақатгина Россия империясининг худуди билан чегаралиб қолмаган. Ушбу худудга Берингов қўлтиги меридианидан Висла дарёсининг ирмоғигача, Хитой, Афғонистон, Эрон, Туркия, Болқон ярим ороли ва энг асосийси, Марказий Осиё кирган.

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларида Россия империясида молиявий капитал таъсирининг кучайиши ва капитализмнинг янги босқичига ўтиши натижасида Ўрта Осиёдаги иқтисодий сиёсатнинг янада жадаллаштирди - бу даврга келиб Ўрта Осиё пахта етиштиришда асосий ўринни эгаллади.

Россия мустамлакачилигининг ушбу босқичдаги ҳолати маълум миқдорда илмий экспедицияларнинг тадқиқотларида ҳам ўз аксини топди. XIX асрнинг охирида рус олимлари томонидан Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон худуди бўйича олиб борилган тадқиқотларида маълум даражада ўзгаришлар рўй берди, география фанида янги кашфиётлар, илмий тадқиқотлар амалга оширилди. XIX асрнинг иккинчи ярмигача амалга уюштирилган илмий экспедициялар натижасида амалга оширилган тадқиқотлар умумий-мажмуавий ҳолатда олиб борилган бўлса, айна даврга келиб улар муайян ихтисосликлар - география, геология, геодезия, геоботаника, иқлимшунослик, гидрография каби соҳаларга йўналтирилган ҳолда олиб борилди. Бу борада 1895 йилда ташкил этилган Россия императорлиги География Жамиятининг Туркистон бўлимининг фаолият гоят муҳим аҳамият касб этди. XX асрнинг биринчи ярмида олиб борилган илмий тадқиқотларнинг амалий тадбиқ этилиши ушбу бўлимнинг ташаббуси билан амалга оширилган эди.

Россия географларининг Марказий Осиёда кенг кўламда олиб борган илмий изланишлари минтақанинг география фанини тараққиётида улкан илмий аҳамиятга эkanлигини эътироф этмоқ лозим.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

---

1. Ильинский А.П. Пётр Петрович Семёнов-Тян-Шанский. Известия географического общества. Т.71
2. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Ч-2. 1856-1869 гг. Изд-во САГУ. 1956
3. Шукина Н.М. Как создавалась карта Центральной Азии. Работы русских исследователей XIX и начала XX вв. М.1955
4. Семёнов П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. М.ОГИЗ.1948. Т 2
5. Семёнов-Тяншанский П.П. История полувековой деятельности императорского Русского географического Общества 1845-1895. Ч-1. СПб. 1896